

Groeten uit Ter Apel

Marjan Brouwer
Martin Hillenga
Joop van Putten

Colofon

Dit boek verschijnt ter gelegenheid van de gelijknamige tentoonstelling in Museum Klooster Ter Apel, 16 november 2025 t/m 14 juni 2026.

Uitgave
WBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
wbooks.com

Tekst
Marjan Brouwer, Jeroen van Pelt
Martin Hillenga

Fotografie
Joop van Putten
Winterse luchtfoto van Museum Klooster Ter Apel door Gerald Vos

Ontwerp
Vera Post

Met medewerking van Jeroen van Pelt, Anastasia van der Werff-Podgórski, Siny Scholten Aalbes-Schomaker, Alyssa Bruining, Carnavalsvereniging De Kloosterwiekers.

© 2026 WBOOKS Zwolle / de auteurs

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Alle Ansichtkaarten in het inleidend hoofdstuk zijn afkomstig uit de Groninger Archieven, uitgezonderd p. 21 linksonder (collectie Gemeente Westerwolde). Het schilderij op p. 11 bevindt zich in het Groninger Museum, dat op p. 14 in de Groninger Archieven.

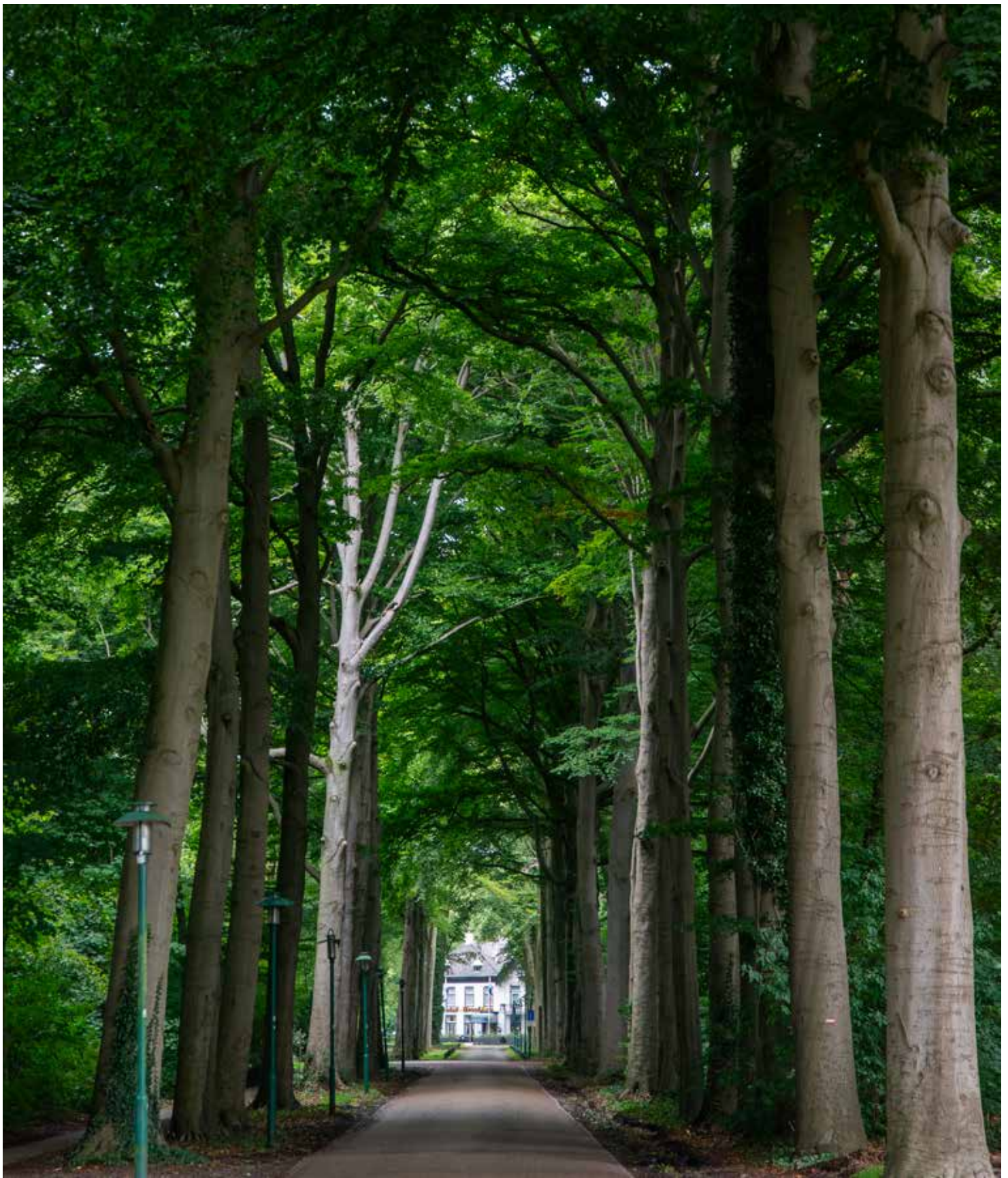
Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.
© c/o Pictoright Amsterdam 2026.

ISBN 978 94 625 8767 0
NUR 693

Dit boek kwam mede tot stand dankzij financiële steun van Gemeente Westerwolde, Fonds Ter Apel, het Hendrik Muller Fonds en het SK&Lfonds.

Groeten uit Ter Apel

Marjan Brouwer
Martin Hillenga
Joop van Putten

Inhoud

Voorwoord	7
Groeten uit Ter Apel	8
Groeten van 25 Ter Apelers	28
Noten	112

Voorwoord

De laatste tien jaar zal een ansichtkaart met “Groeten uit Ter Apel” een andere lading hebben gekregen dan anderhalve eeuw eerder. Mensen willen alleen de dingen zien die ze vooraf al verwachten, en is er geen ruimte voor andere kleuren in het beeld. Dat is zo bij de toerist in Westerwolde in de negentiende eeuw, die alleen het authentieke en pittoreske wil zien en de ogen sluit voor alles wat niet aan dat romantische beeld voldoet. En dat gaat het laatste decennium ook op, als steeds de beelden van een groot asielzoekerscentrum herhaald worden bij de naam “Ter Apel”. Martin Hillenga laat dat in zijn inleidend essay treffend zien.

Maar hoe zien die groeten uit Ter Apel er nou eigenlijk uit? In dit boek geven inwoners van Ter Apel antwoord op die vraag. We laten hen aan het woord over hun eigen dorp, en dan met name mensen die meestal niet vooraan staan om hun mening te geven. Soms zijn het nieuwkomers in Ter Apel, maar ook iemand die juist vertrekt. Sommigen kwamen naar Ter Apel om van hun pensioen te genieten in de mooie bosrijke omgeving, anderen voor werk of de liefde. Of per toeval, omdat Ter Apel ook een dorp is waar je kunt wonen als je gevlucht bent voor oorlog en geweld. Wat maakt dat zij zich hier thuisvoelen? Is dat als je gegroet wordt op straat, als je een bepaalde geur ruikt of een beeldbepalend monument ziet? Wordt jouw thuis minder een thuis als anderen er lelijk over spreken? Of omarm je het dan juist des te inniger?

In dit boek lezen we wat 25 Ter Apelers tegenover het beeld stellen dat maar al te vaak in de media wordt geschetst, waarin Ter Apel vooral last heeft van het asielzoekerscentrum. Het resultaat is een meerstemmig beeld van een ongewoon gewoon dorp.

Marjan Brouwer Directeur Museum Klooster Ter Apel

Lindelaan nabij het klooster Ter Apel en het Boschhuis, ca. 1910-1920.

Groeten uit TER-APEL

Lindelaan

Groeten uit Ter Apel

(Een kleine reisgeschiedenis naar hier en nu)

Martin
Hillenga

Het is een stralende zomerse dag zoals die er nog steeds zijn en ongetwijfeld in de toekomst vast ook nog volop zullen volgen. Twee meisjes en drie mannen houden eventjes halt voor de fotograaf – ruim een eeuw geleden tenslotte nog geen alledaags fenomeen. Het dichte bladerdek filtert het felle zonlicht en zorgt voor een overbelichte achtergrond. Om die reden voert de weg naar een onzichtbare bestemming in de verte. Gelukkig bieden wat betreft de locatie een paar begeleidende woorden in de benedenhoek enig houvast: ‘Groeten uit Ter Apel’.

De mannen op de foto blijken bij nader inzien heren te zijn. Ze dragen hoeden en geen petten, schoenen in plaats van klompen. Hun dagelijkse kost zullen ze niet verdiend hebben met het kruipen langs eindeloze rijen aardappels met blikken dopjes op hun vingertoppen. Bij de meisjes wijzen hun stralende witte jurkjes op een zekere welstand, geen kleding voor een doordeweekse schooldag maar eerder gereserveerd voor een zondag of een uitstapje. De fietsen die ze vasthouden zijn ook al zo'n luxe artikel. Maar zou het wel prettig 'pedaleren' zijn geweest op die onverharde zandlaan?

Pittoresk

Door meteen naar dergelijke details te kijken, dreigt haast het grotere plaatje uit beeld te verdwijnen: de foto is gebruikt voor een Ansichtkaart. Dat is een nuchtere, maar veelzeggende constatering. Bij Ansicht- of prentbriefkaarten is de achterkant net zo belangrijk als de voorzijde, misschien zelfs nog wel van meer gewicht. Want wie doet als afzender eigenlijk de groeten? En waarom moet de geadresseerde daarbij juist deze afbeelding onder ogen krijgen?

Omstreeks 1900 deden producenten van Ansichtkaarten goede zaken. De opkomst van de fotografie vlak voor het midden van de negentiende eeuw hield gelijke tred met de groei van het toerisme. Op een goedkope en snelle manier konden thuisblijvers door het sturen van een kaartje deelgenoot worden van de ervaringen van de reiziger. In zekere zin waren prentbriefkaarten de *social media* van hun tijd.

Met de groeiende toeristenstroom was – meer ongezien – nog een fenomeen in opmars. Sociologen zijn dit *'the tourist gaze'* gaan noemen, de 'toeristische blik': mensen zoeken juist de plekken op die ze al kennen van foto's, Ansichtkaarten of uit reisgidsen.¹ Ze willen alleen de mooie dingen zien die ze vooraf al verwachten. Alles dat buiten de randen daarvan valt, wordt niet geregistreerd of zelfs compleet genegeerd. Plekken worden bezienswaardigheden (*'sites'* worden *sights'*) en toeristen kijken zonder te zien.² Deze moderne manier van waarnemen van de wereld werd steeds meer vormgegeven door de toeristische industrie zelf, die bezienswaardigheden presenteerde als schilderijen in een galerie of Ansichtkaarten in een carrousel.

Een blik op de alleroudste prentbriefkaarten van Ter Apel of zelfs heel Westervolde, de streek waarin het dorp ligt, maakt duidelijk welke scènes bezoekers aantrekkelijk vonden: bossen, oude 'Saksische boerderijen', schaapherders met hun kudde, slingerende zandpaden en bruggetjes van grillig gevormde boomstammetjes. Uiteraard neemt ook het Ter Apeler klooster, deels verscholen tussen de bomen, een prominente plek onder de bezienswaardigheden in. Als één woord dit scala aan beelden goed samenvat, dan is dat wel 'pittoresk', volgens het *Woordenboek der Nederlandse taal*: 'Schilderachtig, er zoo uitzienende dat men er een aangenaam en treffend schilderij van zou kunnen maken.'

Ze willen alleen de mooie dingen zien die ze vooraf al verwachten.

De Esschenbrug achter het Boschhuis richting Laudermarke zou volgens overlevering al aangelegd zijn in de kloostertijd. Ansichtkaart uit ca. 1920.

Bruggetje op een onbekende locatie, mogelijk in het wandelbos rondom het klooster. Ansichtkaart uit ca. 1900-1905.

Dorpsgezicht van Selligen, omstreeks 1900-1905. Rechts staat de omstreeks 1300 gebouwde kerk.

De kloosterkerk van Ter Apel, ca. 1900-1905.

O, alles wekt hier belangstelling!

Toeval is dat natuurlijk niet. ‘Pittoresk’ is afgeleid van het Italiaanse *pittore*, schilder. Het nieuwe medium fotografie, uitgevonden omstreeks 1840, trad naadloos in de voetsporen van de schilderkunst. Het zijn precies dezelfde taferelen die aan het begin van de eeuw de aandacht trokken van landschapsschilders. Geen

streek in Groningen zal in deze tijd zo vaak op papier en doek vereeuwigd zijn als Westervolde, of voor een lezerspubliek geschilderd in woorden.³ De schoolmeester van het Noord-Groninger dorp Jan Gerrit Rijkens legde in 1835 de indrukken van zijn Westervoldse reis vast. In Ter Apel zag hij bijvoorbeeld:

‘hooge opgaande eiken, groepswijze aangelegd, (...) rijzend geboomte, boven wier kruinen de oude Kloosterkerk zich deftig verheft, die de eeuwen schijnt te zullen trotseren; - de digte bosschen, waarin zich het gevleugeld heir op verschillende wijze laat hooren, en waaronder de goddelijke toonen van den lieven nachtegaal zich boven alle onderscheiden, o, alles wekt hier belangstelling!’⁴

Hij was niet de enige die aangetrokken werd door de op het eerste gezicht ongerepte natuur en daar lyrisch over schreef. De late achttiende en vroege negentiende eeuw waren een turbulente tijd. Revoluties en grote maatschappelijke en technische veranderingen veranderden de wereld in hoog tempo. Een burgerlijke en vooral stedelijke elite liet daarom haar oog vallen op het platteland. Dat zou, aan de rand van alle turbulentie, zelfs ver weg daarvan, puur en onveranderlijk zijn.

Dat laatste gold niet alleen voor de natuur. Op het platteland en onder ‘het volk’ zou nog een oervorm van de eigen cultuur voortleven, terwijl stadsbewoners zich van hun eigen wortels hadden vervreemd. Zij waren immers internationaal georiënteerd en hun leefomgeving was bepaald door technische ontwikkelingen en de laatste modes. Evenals het ongerepte landschap, kwamen zaken als regionale klederdracht, gebruiken en de bouw van huizen en boerderijen in de belangstelling te staan. Maar waar waren die eigenlijk in hun meest

Het klooster Ter Apel gezien uit het noordoosten, omstreeks 1804 geschilderd door notaris A.H. Koning. Van de noord- en oostvleugel werden in 1834 de bovenverdiepingen, met daarin de monnikencellen, afgebroken. De westvleugel ging midden achttiende eeuw al verloren door een brand.

pure vorm te vinden, welke gebieden waren nog niet aangetast door de moderne tijd? En hoorde Westerwolde eigenlijk in dat rijtje thuis?

Menselijke natuur

Compleet geïsoleerde streken waren er in Europa tot ver in de moderne tijd wel degelijk. Neem nu Frankrijk. Daar werkte de astronoom en wiskundige Jean Dominique Cassini (1625-1712) aan het ontrafelen van de geheimen van het heelal. Hij ontdekte de satellieten van Saturnus en publiceerde als eerste een kaart van het oppervlak van de maan, dat alles op het moment dat er nog niet eens een gedetailleerde plattegrond van Frankrijk zelf bestond... De vervaardiging van de laatste werd een levenswerk, voortgezet door de volgende twee generaties Cassini.⁵

Groeten van 25 Ter Apelers

De Hoofdstraat
en het kanaal in
Ter Apel

Omar Abdel Ghaffar

“Mijn ouders hebben al meer dan 25 jaar het restaurant ‘Pyramide’ in Ter Apel. We woonden toen nog in Klazienaveen, maar ik ben opgegroeid in dit restaurant. Ik kroop hier over de vloer. En al snel ging ik ook helpen: drankjes inschenken, bedienen... Nee, we serveren geen Egyptisch eten. Dat wordt hier niet gegeten, pizza en grill wel. Gastvrijheid zit mij in het bloed. Dat is ook in onze Egyptische cultuur heel belangrijk. Nu hebben we ook de Arabische winkel Omar Market. Naar mij genoemd, ja. Omdat ik de oudste van drie zonen ben. Ter Apel is het enige dorp in Nederland met zo’n Arabische winkel.

Ik heb MBO4 juridisch gedaan, maar ik ben meer een doener dan dat ik graag studeer. Ik ben een ondernemer. Ik wil steeds iets nieuws verzinnen om de zaak beter te maken. Ik houd van uitdagingen aangaan om iets te realiseren. Ik wil niet elke dag dezelfde routine afwerken. Als je op de bank gaat zitten niks doen, dan wordt het ook niks met je leven. Dat is een mentaal spelletje. Je moet risico’s nemen, dat hoort erbij als ondernemer. En als het misgaat, is dat het lesgeld. Dat moet je jezelf ook weer vergeven. Mijn droom is eigenaar te zijn van een groothandel in Arabische levensmiddelen. En miljonair worden. Niet om alleen maar mooie dingen te kunnen kopen, maar om mijn familie te helpen, of mijn kinderen later. Maar kinderen moeten ook veel zelf doen. Ik moest als kind ook mijn eigen boontjes dop-

pen. Mijn ouders hebben mij altijd laten werken voor mijn geld. Ik moest altijd mijn eigen kickboks-kleding bij elkaar sparen.

Kickboksen is belangrijk voor mij. Ook daarin ben ik fanatiek. Als ik geen zin heb om te trainen trek ik mezelf erdoorheen. Je moet je ook met mensen omringen die hetzelfde doel hebben als jij. Mensen die jou meer maken, niet minder. Ook hier wil ik mezelf steeds verbeteren. Ik ben nu negen wedstrijden ongeslagen en begin 2026 ga ik weer twee wedstrijden spelen om de status van semi-professioneel kickbokser te krijgen. Het gaat me niet om het geld, maar omdat ik het wil kunnen.”

“Mijn droom is eigenaar te zijn van een groothandel in Arabische levensmiddelen. En miljonair worden”

Daniël en Thomas Erdman

Daniël: “Ik werk nu bijna tien jaar in ons familiebedrijf Erdman Makelaardij in Ter Apel. In 2019 is ons kantoor verhuisd naar het voormalige ‘ABN-pand’ aan de Hoofdstraat in Ter Apel. Het pand waar momenteel ‘Sociëteit Het Monument’ is gevestigd is een monument en heeft zijn oude stijl, de oude tegels, behouden. Bij ons bedrijfspand hebben we de oude stijl terug laten keren en passend gemaakt in het straatbeeld met veel mooie negentiende-eeuwse panden.

Het is fijn om in Ter Apel te wonen. Hier is volop rust en ruimte. Om een basaal voorbeeld te noemen: Tijdens mijn studietijd in Groningen was parkeren een ramp: dichtbij huis kon ik nooit een plek vinden, en als het lukte, moest ik ook nog betalen. Wat ik hier zo fijn vind, is dat alles dichtbij is. Dat is ideaal met een jong gezin. Ons zoontje Duuk kan hier opgroeien met alles wat hij nodig heeft, tot hij straks gaat studeren. En bijna al onze vrienden wonen ook in Ter Apel, dat maakt het extra gezellig

“De mensen hier houden van gezelligheid en zoeken elkaar graag op”

Toen ik hier opgroeide, voetbalde ik bij FC Ter Apel. In het weekend ging ik met vrienden naar dorpscafé Fullhouse, en naar discotheek Bermuda, toen die er nog was. Het was een gemoedelijke tijd, vol gezelligheid en vertrouwde gezichten. In die jaren bouwde ik hier mijn sociale kring op, die tot vandaag is gebleven.

Rond 2013 zijn in het centrum van Ter Apel veel oude bomen gekapt. Er kwam wel herbeplanting, maar jonge boompjes geven nu een heel ander aanzicht dan de statige bomen van vroeger. Toen hadden de gebouwen in het dorp ook nog ieder hun eigen karakter, samen bepaalden ze het gezicht van Ter Apel. Gelijktijdig zijn de aanlegsteigers in Ter Apel aangepast, je ziet nu veel meer vaarrecreanten die aanmeren in het centrum van Ter Apel. Nieuwe fietspaden trekken steeds meer fietsers door het dorp, de jachthaven wordt stap voor stap vernieuwd en de camping zit elke zomer bomvol. Ter Apel lijkt weer meer ontdekt te worden.”

Eindnoten

Bij het schrijven van deze bijdrage is dankbaar gebruik gemaakt van Jochem Abbes e.a. (red.), *Landschapsbiografie Westerwolde* (Assen 2021) en Henny A. Groenendijk en Remi van Schaik, 'Isolated and backward Westerwolde (Groningen, The Netherlands)? A confrontation of archaeological and historical data from the Middle Ages in a wider geographical context', *Palaeohistoria* 61/62 (2019/2020) 273-344.

- 1 John Urry, *The tourist gaze* (Londen 1990); A.G.J. Dietvorst, *Het toeristisch landschap tussen illusie en werkelijkheid* (Wageningen 2001).
- 2 <https://www.archined.nl/2005/06/kijken-zonder-te-zien-the-tourist-gaze/>
- 3 Rob de Windt, 'Landschapsschilderkunst in Westerwolde van 1795 tot heden', in: Jochem Abbes e.a. (red.), *Landschapsbiografie Westerwolde* (Assen 2021) 342-371.
- 4 J.G. Rijkens, 'Een reisje van Winschoten naar Klooster ter Apel (...)', *Almanak ter bevordering van kennis en goeden smaak* (Leens 1836) 12-45.
- 5 Monique Pelletier, *Les cartes des Cassini, la science au service de l'état et des provinces* (Parijs 2013).
- 6 Het volgende op basis van: Graham Robb, *The Discovery of France. A Historical Geography, from the Revolution to the First World War* (Londen 2007).
- 7 R.I.A. Nip, 'Hoofdelingen en stedelingen: een wereld van verschil circa 1350-1536', in: M.G.J. Duijvendak e.a. (red.), *Geschiedenis van Groningen*. Dl. I (Zwolle 2008) 229-293, daar 250-252.
- 8 A.T. Schuitema Meijer, *Het klooster Ter Apel* (Groningen 1966) 25.
- 9 Groninger Archieven, tg 1605 Stadsbestuur van Groningen (2), 1594-1815, inv.nr. 1-61, resolutie 27 januari 1637; E.G. Schrage, 'Gansevoort', *Driemaandelijks tijdschrift van de Vereniging voor genealogie en historie van Westerwolde* 16 (1995) nr. 1, 3-9.
- 10 Schuitema Meijer, *Klooster Ter Apel*, 76.
- 11 Schuitema Meijer, *Klooster Ter Apel*, 96-97.
- 12 Gert van Klinken, 'Vrijzinnige cultuur in het klooster van Ter Apel 1830-1930', *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800* 35 (2012) nr. 76, 49-75. Citaten aangehaald uit: http://www.stadarchiv-schaffhausen.ch/fileadmin/Redaktoren/Dokumente/Mueller_Johann_Georg.pdf
- 13 J.G. Müller (vert. W.J. Koppius), *Viertal brieven ter bevordering van het beoefenen der geschiedkunde, inzonderheid met betrekking tot de staatkunde* (Groningen 1803) 11.
- 14 A.H. Koning, 'Westerwolde's geschiedenis', in: A.A. Lubberts en H.J. Tjemmersma (red.), *Westerwolde in woord en beeld* (Kroonpolder/Groningen 1897) 7-56.
- 15 Anoniem, 'Mijn neef en ik in Westerwolde en een gedeelte van Drenthe. Reisindrukken, ontmoetingen, avonturen', in: *Nederlandsch Museum. Geschied- en letterkundige merkwaardigheden, natuurbeschrijvingen, aardrijkskundige bijzonderheden, historische en romantische verhalen* 29 (Amsterdam 1864) 1-16.
- 16 <https://kennis.cultureelerfgoed.nl> s.v. 'Saksische boerderijen'; J.H. Gallée, *Het boerenhuis in Nederland* (Utrecht 1907-1908) 50; T. Dekker, H. Roodenburg en G. Rooijakkers (red.), *Volkscultuur. Een inleiding in de Nederlandse etnologie* (Nijmegen/Amsterdam 2000) 27, 125-132.
- 17 Egge Knol, 'Westerwoldse kamer in het Groninger Museum', *Groninger Museumsmagazine* 17 (2004) nr. 1, 24-26.
- 18 R. Westerhoff en G. Acker Stratingh, *Natuurlijke Historie der prov. Groningen*. le deel, le stuk (Groningen 1839) 315.
- 19 *Volks-telling in de Nederlandsche Republiek* (Den Haag 1795).
- 20 Groninger Archieven tg. 1099, Gedeputeerde Staten van Groningen, 1814 - 1942, inv.nr. 8935, Gemeenteverslag Vlagtwedde over 1856.
- 21 D. Mulder-Boers, *De grens getrokken. De Noord-Nederlandse grensbewoners in verhouding tot de Duitse grensbewoners en hun verbondenheid met de Duitse grensstreek in het algemeen tussen 1914 en 1964* (Nijmegen 2020).
- 22 Meer over het Boschhuis in Jakob Been, *Ter Apeler bossen. Heden en verleden* (Ter Apelkanaal 2014).
- 23 Hans Zijlstra, 'Het Zwitserse ideaal', *Geschiedenis Magazine* 44 (2009) nr. 4.
- 24 Foeke Tjalma, 'Westerwolde', *Eigen Haard* 21 (1895) nr. 3, 36-40, daar 36-37.
- 25 Liedblad in de collectie van het Veenkoloniaal Museum (Veendam), afgebeeld in P. Brood e.a., *400 Jaar Semslinie. De oudste lijnrechte grens ter wereld* (Zwolle 2015).
- 26 C.J. Geertsema, 'Beschrijving van den landbouw in de districten Oldambt, Westerwolde en Fivelgo in de provincie Groningen', *Tijdschrift ter bevordering van Nijverheid* 31 (1868) 104.
- 27 A.C. van Oorschot, *De bevolking*. De geschiedenis van Westerwolde. Deel 2 (Groningen 1992) 18-20.
- 28 *Westerwolde en de Vereeniging ter bevordering der kanalisatie van dat landschap* (1895); zie ook Geert Volders, 'De voorvechter van Westerwolde. Boelo Luitjen Tijdens en de Kanalisatie-Vereeniging', *Historisch Jaarboek Groningen* (2016) 102-117.
- 29 J. Buischool, 'Westerwolde en de werkverschaffing', *Ons Nederland. Een gids voor eigen land* 4 (1932) nr. 3, 29-31, daar 31.
- 30 'Industrialisatie van acht gebieden', *Nieuwsblad van het Noorden*, 12 oktober 1951.
- 31 'Philips' elektronenbuizenfabriek officieel geopend. Stadskanaal nu centrum van industriële wereld', *De Veenkoloniale*, 5 juni 1959.
- 32 Michel Brandsma, *Het Philips gevoel. 50 Jaar Philips in Stadskanaal* (Groningen 2005).
- 33 'Als de kolonels komen...', *Het Vrije Volk*, 25 april 1969.
- 34 Meindert Schroor, *Stadstaat Groningen. De Groninger stadsrechten en buitenbezittingen 1612-2000* (Groningen 1999) 24-25; 'Groningen wil van zijn koloniën af', *Nieuwsblad van het Noorden*, 13 januari 1972.
- 35 Alfred Kossmann, *Reisverhaal* (Amsterdam 1966) 33-34.
- 36 Ferdinand Bordewijk, *Studiën in volksstructuur* (Rotterdam/Den Haag 1951) 230-231.
- 37 'Asielzoekers kunnen cel in', *Algemeen Dagblad*, 18 oktober 1994.
- 38 <https://www.visitgroningen.nl/nl/plekken/westerwolde>
- 39 'Noord, oost, zuid, west: Groningerbossen op hun best. Op pad met Sanne Meijer', via <https://www.eo.nl/artikel/noord-oost-zuid-west-groningerbossen-op-hun-best>
- 40 Chris van der Heijden, 'Wie een alternatief heeft mag het zeggen', *Groene Amsterdammer* 140, 8 september 2016.
- 41 Dit is een kleine greep uit de reacties op het platform X (voorheen Twitter) n.a.v. de uitzending van het tv-programma 'Groeten uit Ter Apel' in 2025.
- 42 <https://cdk-provinciegroningen.nl/nieuws/artikel/paasrapport-december-2025-geen-oplossing-zonder-problemen>